

Representation of Ethical Approaches to the Maternal Role within the Family

Mohammad Reza Salimi Afjani¹, Mohammad Javad Fallah²

¹ Master's degree, Islamic Ethics, Maaref University, Qom, Iran (**Corresponding author**).
mohmadrezasalimii@gmail.com

² University of Islamic Studies, Qom, Iran. mjfallah.ac@gmail.com

Abstract

The mother holds an unparalleled role in every human life as the primary agent in the physical and psychological development of children and as a decisive factor in their felicity or misfortune. Accordingly, a mother's mode of interaction with family members is of fundamental importance in fulfilling her responsibilities as a spouse and a mother. Therefore, the present study, using a descriptive-analytical method and focusing on religious and psychological texts and sources, examines ten ethical approaches to ensure that the process of maternal interaction and role performance is carried out effectively. The findings indicate that a mother, through maternal speech, maternal ethics and disposition, proper maternal insight into her family, preservation of maternal dignity and self-respect, maternal care and attention, maternal patience, maternal affection, maternal empathy, physical caressing and embracing, and gift-giving, can fulfill her role successfully; while the absence of any of these approaches disrupts this process and prevents the mother from attaining her intended goals. By properly fulfilling her role, a mother can take effective steps in family crisis management, strengthening family relationships, enhancing the self-worth of members, and providing an appropriate model for children.

Keywords: Mother, Family, Maternal Ethics, Children, Family Relationships.

Received: 2023/02/19 ; **Revision:** 2023/04/13 ; **Accepted:** 2023/05/09 ; **Published online:** 2023/10/02

Publisher: Teacher-Propagator Training Center of Seminaries
<https://tarbiatmotali.ismc.ir/>

Article type: Research Article
© the authors

تربیت متعالی

دوره ۲، شماره ۳، ۱۴۰۲

بازنمایی شیوه‌های اخلاقی ایفای نقش مادری در خانواده

محمد رضا سلیمی افجانی^۱، محمد جواد فلاح^۲

^۱ کارشناسی ارشد، اخلاق اسلامی، دانشگاه معارف، قم، ایران (نویسنده مسئول)، mohmadrezasalimii@gmail.com

^۲ دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران. mjfallah.ac@gmail.com

چکیده

مادر نقش بی‌بدیلی در زندگی هر انسانی دارد و عامل اصلی در رشد جسمی و روانی فرزندان و مؤثر در سعادت و شقاوت آنان است. به همین دلیل ارتباط‌گیری مادر با اعضای خانواده نقش بسزایی برای ایفای مسئولیت همسری و مادری دارد. از این‌رو تحقیق حاضر به روش توصیفی-تحلیلی، با محور قرار دادن متون و منابع دینی و روانشناسی، ۱۰ شیوه اخلاقی را بررسی کرده، تا فرایند ارتباط‌گیری و ایفای نقش او به صورت مؤثر واقع شود. یافته‌ها نشان می‌دهد مادر می‌تواند با کلام مادرانه و اخلاق و روحیه مادرانه، بینش صحیح مادر به خانواده خود، با حفظ کرامت و عزت نفس مادر، توجه و تفقد مادر، صبر مادرانه، محبت مادرانه، همدلی مادرانه، نوازش و به‌آغوش کشیدن مادر و هدیه دادن، نقش خود را ایفا کند و کمبود هر کدام از این شیوه‌ها، در بخشی از این فرایند خلل ایجاد می‌کند و مانع دستیابی مادر به اهداف خود می‌شود. مادر با ایفای نقش خود می‌تواند گام مؤثری در مدیریت بحران خانواده، تقویت روابط خانوادگی، تقویت کرامت نفس اعضا و ارائه الگوی مناسب برای فرزندان بردارد.

کلیدواژه‌ها: مادر، خانواده، اخلاق مادرانه، فرزندان، روابط خانوادگی.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۳۰؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۲/۰۱/۲۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۲/۱۹؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۲/۰۷/۱۰

© نویسندگان

<https://tarbiatmotali.ismc.ir/>

نوع مقاله: پژوهشی

ناشر: مرکز تربیت معلم مبلّغ

<https://tarbiatmotali.ismc.ir/>

۱. مقدمه

خانواده در لغت به معنای دودمان و تبار است (دهخدا، ۱۳۷۳، ج ۶، ص ۹۴۳۸). همچنین، به معنای خاندان، اهل خانه، اهل البیت (محمدری شهری، ۱۳۸۷، ص ۱۱) آمده است. خانواده در اصطلاح، نهادی است که بر پایه ازدواج مرد و زن شکل می‌گیرد که با تولیدمثل و تولد فرزند توسعه می‌یابد (محمدری شهری و همکاران، ۱۳۸۹، ص ۱۱). خانواده نظامی دارد که از سوی خالق بشر، همان‌کس که به همه ریزه‌کاری‌ها و ظرافت و لطافت حیات او آگاه است و برای بشریت سعادت و نیک‌بختی می‌خواهد و در کارش اشتباه و لغزشی نیست تهیه و تدوین شده است؛ در نتیجه، برای انسان موجب بدبختی و تأسف و تأثر نخواهد بود و موجبات سکون و آرامش واقعی زوجین از هرسو فراهم است (قائمی، ۱۳۷۳، ص ۱۴). خانواده، نخستین و اصلی‌ترین نهاد در هر جامعه است. این نهاد از اعضای شامل پدر، مادر و فرزند تشکیل می‌شود که همگی حقوق و تکالیفی در برابر یکدیگر دارند. رابطه صحیح میان والدین و فرزندان، اساس شکل‌گیری همدلی و شایستگی‌ها و شخصیت فرزندان خانواده است و نقش حیاتی در ایجاد امنیت و محبت میان فرزندان دارد. این رابطه، نخستین معرف جهان ارتباطات برای فرزندان خردسال به‌شمار می‌رود و شکوفایی و رشد احساس و عواطف، رابطه مستقیمی با این امر دارند (خانزاده و میرزایی کوتنایی، ۱۳۹۶، ص ۸۴). نظام خانواده، یک نهاد اساسی و محوری در جامعه است و به‌عنوان هسته اولیه سایر نهادهای اجتماعی شناخته می‌شود. نظام خانواده کوچک‌ترین واحد اجتماعی است که اساس و زیرساخت واحدهای بزرگ اجتماعی بشری به‌شمار می‌رود. افرادی که در این واحد کوچک اجتماعی رشد می‌یابند و تربیت می‌شوند، به‌میزان رشد و شکوفایی‌شان، در واحدهای اجتماعی بزرگ سهم هستند (بورغانی فراهانی، ۱۳۸۹، ص ۳۶). از آنجا که یکی از اهداف تشکیل خانواده، کمک به اصلاح فرد و جامعه است و جامعه با وجود افراد صالح و متعهد پا برجاست؛ بنابراین، برای رسیدن به جامعه سالم و صالح باید از خانواده و از تربیت فرزند شروع کرد و از آنجا که پدر و مادر، ارکان اصلی خانواده برای تربیت هستند، بررسی نقش و مسئولیت آنها بیش از هرچیز، لازم به‌نظر می‌رسد (شهری، ۱۳۹۱، ص ۳۶). اسلام، دینی است که همواره بر تربیت فرزندان و نسل مطلوب جامعه تأکید کرده است. بنابر متون اسلامی، فرزندپروری فعالیتی پیچیده شامل رفتارها، آموزش‌ها، رابطه‌ها و روش‌هایی است که جدا و در ارتباط با یکدیگر بر رشد معنوی و عاطفی فرزند در ابعاد فردی و اجتماعی او تأثیر می‌گذارد (پرچم و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۱۲۷)؛ چنانکه امام صادق (ع) برای فرزند، سه حق را بر پدر لازم دانسته است که یکی از آنها، جدیت در تربیت او است: «تَجِبُ لِلْوَلَدِ عَلَى الْوَالِدِ ثَلَاثُ خِصَالٍ: اخْتِيَارُهُ لِرِوَالِدَتِهِ وَ تَحْسِينُ اسْمِهِ وَ الْمُبَالَغَةُ فِي تَأْدِيبِهِ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۸، ص ۲۳۶)؛ «فرزند بر پدر سه حق دارد: انتخاب مادر

مناسب برای او، نام نیک نهادن بر او و جدیت در تربیت فرزند». بر پایهٔ تعالیم اسلامی، تربیت صحیح فرزند یکی از مهم‌ترین مسئولیت‌های پدران و مادران است. از این‌رو، باید به آنان کاملاً توجه کنند و در مسئولیت خود اعتدال را رعایت نمایند؛ زیرا در آخرت نسبت به این مسئولیت بازخواست می‌شوند (بهشتی، ۱۳۹۰، ص ۱۴۱).

در زمینهٔ خانواده و والدین (به‌ویژه مادر) و نقش آنان تحقیقات مختلفی انجام شده است. چناری (۱۳۹۵) در مقالهٔ «مادر از دریچه قرآن و حدیث»، جایگاه مادر در دین اسلام را با مرور و تفحص در آیات و احادیث پیامبر اکرم (ص) و اهل‌بیت (ع) بررسی کرده است و به این نتیجه رسیده که مادر، مهم‌ترین و ارزشمندترین نقش زن را در کانون خانواده دارد و مؤثرترین فرد در ایجاد شخصیت و تعالی و شقاوت فرزند است. غنوی (۱۳۹۱) در کتاب «نقش والدین در تربیت فرزند»، جایگاه فرزند و والدین، حقوق متقابل بین آنان و ارائه راهکارهای کارآمدی جهت تربیت فرزند را با در نظر گرفتن محدودیت سنی در نظر گرفته است. پورمحمدی و همکاران (۱۳۹۹) در مقالهٔ «واکاوی شاخص‌های اخلاقی خانوادهٔ متعالی در بهبود سبک زندگی از منظر قرآن کریم» بیان کرده است که اگر اعضای خانواده با شاخص‌های خانوادهٔ متعالی مورد نظر قرآن آشنا شوند و آنها را در زندگی به‌کار گیرند، تضمینی برای تعالی و پایداری خانواده ایجاد می‌شود. همچنین مهم‌ترین عامل سلامت روح، محبت است. همدلی در خانواده سبب تفاهم و درک وضعیت روحی و جسمی افراد می‌شود، بیان مشکلات با فرزندان و مشارکت دادن آنان در سختی‌ها تأثیر به‌سزایی در افزایش روحیهٔ صبری و مقاومت در فرزندان دارد. نوری (۱۳۸۸) در مقالهٔ «نقش مثبت‌اندیشی در استحکام خانواده»، معتقد است که عواملی مانند: روابط رضایت‌بخش در درون خانواده، درک حمایت بیشتر از سوی همسر، رضایت زناشویی، مقابلهٔ موثر با تنش‌های درون‌خانوادگی، توجه به ویژگی‌های مثبت امکانات موجود در خانواده، تفسیر مثبت رفتار اعضای خانواده، جلب محبت افراد خانواده و سلامت روانی اعضای خانواده عواملی است که می‌توان از طریق آنها استحکام خانواده را تقویت کرد. به‌پژوه (۱۳۹۵) در مقالهٔ «نقش‌های مادری» ۳۰ نقش مهم مادر را معرفی کرده که اگر مادران به نقش‌ها، وظایف و مسئولیت‌های مادری خود عمل کنند، جامعه اصلاح خواهد شد و تربیت نیروی انسانی با صفات اخلاقی به دست مادران تحقق می‌یابد. ضرورت و وجه نوآوری مقاله حاضر، از این منظر است که تاکنون نقش مادر به‌تنهایی مورد بررسی قرار نگرفته و مادر را برای برقراری ارتباط مؤثر مورد توجه قرار نداده‌اند. همچنین، پژوهش حاضر به این سؤال اساسی که «شیوه‌های اخلاقی ایفای نقش مادری در خانواده چیست؟» پاسخ می‌دهد و به‌عنوان بحث مستقلی بیان‌کنندهٔ راهکارهایی است که می‌تواند مخاطب را متأثر کند و به شکل‌گیری رابطه‌ای صحیح و مؤثر سوق دهد.

۲. شیوه‌های اخلاقی

۲-۱. کلام مادرانه

ارتباط کلامی و طرز ارتباط با دیگران، مسئله‌ای بسیار قابل اهمیت و مهم است؛ به‌طوری که قرآن کریم نیز در این باره می‌فرماید: «وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا» (بقره، ۸۳)؛ «و با مردم (به زبان) خوش سخن بگویید». در سیره نبوی و اهل‌البیت (ع) ارتباط کلامی و سخن نیکو با فرزند به عیان مشاهده می‌شود؛ به‌گونه‌ای که علاوه بر ایجاد محبت و علاقه، باعث تقویت ارتباط‌گیری صحیح و مؤثر در کانون خانواده می‌گردد. جملاتی که از زبان پیامبر اکرم (ص) به فرزند خود با عبارت «فداها ابوها» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۳، ص ۲۰)؛ «پدرش به فدایش باد»، گفته می‌شود، مصداق بارزی از ارتباط کلامی است. صحبت کردن و گوش دادن، تکراری‌ترین کارهای ضروری و حیاتی بوده و نیز به معنای نوعی فن اطلاع‌رسانی و انتقال افکار و رفتارهای انسانی از شخصی به شخصی دیگر است (اکرامی‌فر، ۱۳۸۲، ص ۴۲). از نظر براد شاو، معیارهای مهم در یک زندگی موفق عبارتند از بهره‌مند بودن از آزادی، ابراز صمیمیت، مذاکره درباره تفاوت‌ها، ارتباط روشن و سازگار، اعتمادکردن، تفرّد، انعطاف‌پذیری، برآورده شدن نیازها، پاسخ‌گویی، قوانین باز و انعطاف‌پذیر (براد شاو، ۱۳۸۶، ص ۹۵-۹۶ به نقل از: زارعان، ۱۳۹۲، ص ۲۰۲). بخشی از مشکلات در رابطه مادر-دختر در این نکته نهفته است که دختران در دوره بلوغ، خود را بازنگری می‌کنند و بخش‌هایی را در وجود خود می‌یابند که هیچ‌گاه توسط مادر تشویق نشده است. از سوی دیگر، برخی مادران، زمانی که بخش‌هایی از وجود خود را در دخترشان می‌بینند؛ زبان به تحسین و تشویق می‌کشایند و ناآگاهانه می‌کوشند آرزوهای نافرجام خود را به دخترشان تحمیل نمایند. اما هنگامی که دختر در مسیر دیگری حرکت می‌کند، به سرزنش وی می‌پردازند. این موضوع می‌تواند سرچشمه مشکلات زیادی بین مادر و دختر باشد (اسنایدرمن و استریپ، ۲۰۰۲، به نقل از: اعتمادی و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۵۷۱). ارتباط کلامی مادر با اعضای خانواده برای برقراری ارتباط مؤثر و استفاده از تکنیک‌ها و جملات مناسب در مواقع متفاوت، از مهارت‌های ضروری یک مادر به حساب می‌آید. ارتباط کلامی از مهم‌ترین و پرتنوع‌ترین راهکارها است که می‌تواند در قالب‌های متفاوت، توسط مادر به‌کار گرفته شود. مادر می‌تواند حتی در ابتدای تولد نوزاد از طریق لالایی‌گفتن، با فرزندش ارتباط برقرار کند. برقراری ارتباط از طریق سخن را می‌توان با شعرهای حماسی و عاطفی، با داستان‌ها و رمان‌ها، با همدردی کردن و ابراز علاقه کردن بیان کرد. کلام و جملات مناسب و زیبا می‌تواند فضای خانواده را تحت تأثیر قرار دهد و آرامش و آسودگی را در خانواده به ارمغان بیاورد. کلمات زیبا و جملات محبت‌آمیز اعضای خانواده در خانه و حتی خارج از خانه، همیشه باید نو و تازه باشد و نباید با گذشت ایام، روابط بین آنها سرد و عادی

شود. (پورمحمدی و همکاران، ۱۳۹۹، ص ۱۳۵). منظور از کلام مادرانه، منحصر ساختن صحبت در گفتگوهای روزانه نیست، بلکه لالایی مادرانه، دعای مادر در حق خانواده و صدا زدن پر محبت مادر را می‌توان نمونه‌هایی از این کلام مادرانه دانست.

۲-۲. اخلاق مادرانه

مهم‌ترین تأثیر خوش اخلاقی را می‌توان در دعوت نبی اکرم (ص) برای دین اسلام مشاهده کرد. قرآن کریم، اخلاق پیامبر (ص) را اینگونه معرفی می‌کند: «إِنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ» (قلم، ۴)؛ «تو اخلاق عظیم و برجسته‌ای داری». این اخلاق عظیم، اثرگذارترین صفت برای دعوت ایشان بیان شده است؛ به‌طوری که گرد آمدن افراد پیرامون پیامبر (ص) را به‌خاطر اخلاق ایشان می‌دانند. «فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ» (آل عمران، ۵۹)؛ «پس به [برکت] رحمت الهی، با آنان نرم‌خو شدی و اگر تندخو و سخت‌دل بودی، قطعاً از پیرامون تو پراکنده می‌شدند». روایات اسلامی، همسران و مادران را به خوش اخلاقی برای کسب محبت که لازمه تربیت صحیح و از اصول ارتباط‌گیری مؤثر است، دعوت می‌کنند. امیرالمؤمنین (ع) می‌فرماید: «عَلَيْكَ بِحُسْنِ الْخُلُقِ فَإِنَّهُ يَكْسِبُكَ الْمَحَبَّةَ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۴۴۳)؛ «بر تو باد به خوش‌رویی؛ زیرا آن، محبت برای تو به‌ارمغان می‌آورد». خیر و برکت خوش اخلاقی در طول زندگی، انسان را تنها نخواهد گذاشت و او را برای دستیابی به همه فضائل، ترغیب خواهد کرد و برای رسیدن به قله‌های دینداری و مروت و شخصیت، او را یاری خواهد نمود (زحیلی، ۱۳۸۲، ص ۴۴). داشتن اخلاق خوش، یکی از اصول بسیار مهم و سرنوشت‌ساز در حیات انسان‌ها است. خوش اخلاقی در محیط زندگی، نه تنها انسان را از انواع نگرانی‌ها و تشنجات عصبی مصون می‌دارد؛ بلکه عامل بسیار مؤثری در پیروزی بر مشکلات و دشواری‌هایی است که برای انسان پیش می‌آید. یکی از رموز موفقیت در زندگی مشترک این است که در پاره‌ای از مسائل جزئی، فراست و دقت نظر اعمال شود. چنان‌که صدا کردن همسر که یک امر روزمره در زندگی خانوادگی است، در صورتی که احترام‌آمیز باشد، پژواکی از محبت و صمیمیت را در پی خواهد داشت (بهرامی و نمازی، ۱۳۹۵، ص ۶). خوش اخلاقی همچون درب ورود و اجازه برای ارتباط‌گیری است. اخلاق تند، صحبت‌های زشت و زننده، بی‌احترامی کردن به مرزهای شخصی، انتقاد کردن‌های بی‌جا و عبوس بودن چهره، از مهم‌ترین مصادیق بد اخلاقی است که نه تنها ارتباط‌گیری را سخت می‌کند؛ بلکه موجب فشار روحی، طرد شدن از محیط اجتماعی و نادیده گرفته شدن خوبی‌های فرد می‌شود. فرزندان پدر یا مادر خوش اخلاق، یاد می‌گیرند که خوش اخلاق باشند و فرزندان پدر و مادر بد اخلاق، بد اخلاقی را یاد می‌گیرند. آنها صمیمیت و مهرورزی را در خانواده پدری خود یاد

می‌گیرند (زارعان، ۱۳۹۲، ص ۲۰۴). خوش اخلاقی مادر نیز از مهم‌ترین اصول و راهکارها برای ارتباط و تعامل صحیح مؤثر با اعضای خانواده است؛ به‌طوری که فقدان این اصل مهم، ارتباط‌گیری را دچار مشکل و اختلال می‌کند. خوش‌رویی و خوش اخلاقی اعضای خانواده با یکدیگر، موجب آرامش و گرمی کانون خانواده می‌شود و پایه‌های این کانون مقدس را محکم می‌سازد (پورمحمدی و همکاران، ۱۳۹۹، ص ۱۳۵).

۳-۲. بینش و گمان‌مادرانه

خوش‌بینی و خوش‌گمانی در زندگی، امیدها را در زندگی زنده می‌کند. در روایات اسلامی برای ارتباط‌گیری صحیح و مؤثر، خوش‌بینی و خوش‌گمانی، مسئله‌ای محوری است که در رابطه و ارتباط‌گیری مؤثر بین مادر و خانواده به‌عنوان اصلی مهم و اساسی مطرح می‌شود. امیرالمؤمنین (ع) می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ يُحِبُّ أَنْ تَكُونَ نِيَّةَ الْإِنْسَانِ لِلنَّاسِ جَمِيلَةً كَمَا يُحِبُّ أَنْ تَكُونَ نِيَّتُهُ فِي طَاعَتِهِ قَوِيَّةً غَيْرَ مَدْخُولَةٍ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ ق، ج ۱، ص ۲۵۳)؛ «به‌درستی که خداوند دوست دارد که نیت و اندیشه هر انسانی برای دیگران نیکو باشد، چنانچه دوست می‌دارد نیت انسان در اطاعت او قوی و بی‌عیب باشد». ارتباط‌گیری صحیح و مؤثر مادر نیازمند نیکونگری او در برخورد با اعضای خانواده است. به‌طوری که اگر ذهن او نسبت به خانواده خود آشفته و پریشان باشد؛ علاوه‌بر عدم تعادل در برخورد، خود را در معرض بیماری‌های روانی قرار می‌دهد. خانواده‌ای که نسبت به اعضای خود خوش‌گمان باشد، ضمن تعامل صحیح با هم از آسایش بیشتری برخوردار خواهد بود. اگر اعضای خانواده از صفت شخصیتی مثبت‌اندیشی برخوردار باشند؛ خانواده پایدار و مستحکمی خواهند داشت؛ زیرا مثبت‌اندیشی، رابطه بین افراد درون خانواده را محکم می‌سازد. زوج‌های مثبت‌اندیش، همسران خود را حمایت‌گر می‌دانند، رضایت زناشویی بیشتری را احساس می‌کنند، ویژگی‌های شخصیتی و رفتاری یکدیگر را بیشتر مثبت می‌دانند. همچنین، مثبت‌اندیشی سبب ایجاد محبت بین افراد خانواده می‌گردد (نوری، ۱۳۸۸، ص ۸۷). مادر شایسته بر پایه سلامت روانی و شخصیتی خویش مثبت‌اندیش است و در کنار تلاش برای برطرف کردن کمبودهای فرزندش، پیشرفت‌ها، توانایی‌ها و نقاط مثبت او را می‌بیند و تقویت می‌کند. والدینی که به نقاط مثبت و قوت فرزندان توجه می‌کنند، روحیه اعتمادبه‌نفس و عزت‌نفس را در آنها ایجاد می‌نمایند. مادری که نیمه پر لیوان را می‌بیند، در تمام کارهای کودک، به فرزندش بازخورد مثبت نشان می‌دهد و این امر، باعث تقویت اعتمادبه‌نفس و خودپنداره مثبت او خواهد شد (هوشیاری و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۷۵-۷۶). خوش‌گمانی و بینش صحیح، زینده هر رفتاری است؛ اما این صفت، نقش مادر را

پررنگ‌تر و پر جلوه‌تر می‌کند. فرزند با درک بیش صحیح مادر به خود بالنده می‌شود و استعداد تکامل را پیدا می‌کند؛ زیرا مادر را تکیه‌گاهی برای برداشت صحیح از افعال خود در برابر چندین تفسیر متفاوت از رفتارش می‌داند.

۴-۲. کرامت و عزت نفس مادر

عزت، حالتی است که اجازه نمی‌دهد آدمی مغلوب کسی یا چیزی شود و شکست بخورد (دلشاد تهرانی، ۱۳۷۹، ص ۳۸۳). عزت درباره انسان، یعنی آبرو و شخصیت و کرنش نکردن در برابر زر و زور (عبدوس و اشتهازی، ۱۳۷۵، ص ۱۷۸). قرآن کریم، عزت گرفتن و راه دستیابی به عزت را نزد خداوند بیان می‌کند و می‌فرماید: «مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعِزَّةَ فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا» (فاطر، ۱۰)؛ «کسی که خواهان عزت است (باید از خدا بخواهد چراکه) تمام عزت برای خدا است». همچنین می‌فرماید: «وَلَا يَحْزُنكَ قَوْلُهُمْ إِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا» (یونس، ۱۰)؛ «سخن آنها تو را غمگین نسازد، تمام عزت از آن خدا است». در روایات برای تربیت فرزند و ارتباط‌گیری مؤثر با او به مسئله عزت نفس و کرامت او توجه شده است. پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «أَكْرِمُوا أَوْلَادَكُمْ وَ أَحْسِنُوا آدَابَهُمْ يُغْفَرَ لَكُمْ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۱، ص ۹۵)؛ «فرزندان خود را گرامی بدارید و نیکو تربیت‌شان کنید». این عزت و احترام نیاز دوطرفه و ارکان اصلی برقراری ارتباط است. هر فرد با احترام گذاشتن به حقوق دیگران، به خویش احترام می‌گذارد؛ زیرا مراعات حقوق دیگران، افزون‌بر اینکه موجب می‌شود تا دیگران نیز نسبت به حقوق ما احترام بگذارند و حقوق ما را مراعات کنند، عامل اصلی در احترام به خویشتن خویش است و این امر، نشان‌دهنده دستیابی به کمالات اخلاقی است که هدف بعثت پیامبر (ص) بوده است (رفیعی، ۱۴۰۱، ص ۲۲۴). عزت نفس داشتن مادر، زمینه مساعدی را فراهم می‌کند که اعضای خانواده را به‌سوی خود بکشاند و تحت تأثیر خود قرار دهد. کسی که خود را مزین به این صفت کند، شخصیت و حقوق دیگران در برابرش محترم شمرده می‌شود. از ارکان تزکیه و تربیت دینی، تربیت اخلاقی است. یکی از راهبردهای مهم تربیت اخلاقی، تقویت عزت نفس است (قائمی مقدم، ۱۳۸۸، ص ۱۶۱). نمونه‌ای از کرامت مادرانه را در دلسوزی برای فرزند خطاکار و دعای خاصش در حق فرزند بی‌لطف خود می‌توان دید؛ که با وجود تمامی دردها و رنج‌هایی که مادر برای او کشیده و پرستاری او را در موقع بیماری برعهده داشته، مادر را فراموش می‌کند، ولی مادر همیشه سایه لطفش را از سر او برنمی‌دارد.

۵-۲. توجه و تفقد مادر

تفقد و توجه مناسب نه تنها مورد مزمت و ملامت نیست، بلکه در دین اسلام یک اصل مسلم برای

تربیت فرزند شمرده شده است؛ به‌طوری که حضرت امیرالمؤمنین (ع) برای حکومت‌داری در نامه ۵۳ نهج‌البلاغه به مالک‌اشتر همین تفقّد را برای امور لشکریان سفارش می‌کند و می‌فرماید: «تُمْ تَقْقَدُ مِنْ أُمُورِهِمْ مَا يَتَقَقَّدُهُ الْوَالِدُ مِنْ وَلَدِهِ»؛ «در کار آنها تفقّد و جست‌وجو کن، همانگونه که پدر و مادر در کار فرزند خود تفقّد می‌کنند». والدین به شیوه‌های مختلف از فرزند خود غفلت می‌کنند؛ غفلت و بی‌توجهی جسمانی، دریغ کردن محبت، بی‌علاقگی به فعالیت‌های کودک، وقت نگذاشتن برای کودک یا نظارت نکردن بر فعالیت‌های او. ولی ماری ایونزورث^۱ با مشاهده رفتارهای اجتنابی آنها متوجه شد احتمالاً از مشکلات هیجانی و عاطفی رنج می‌برند و در بزرگسالی نیز بیش از حد و به‌صورت مرضی، متکی به خود خواهند بود، رشد اجتماعی آنان مختل و عبور از دوره‌های بحران برایشان مشکل است (باچر، ۱۳۸۸ به نقل از: هوشیاری و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۷۰). پیگیری و توجه معقول مادر به اعضای خانواده، دلگرمی و پشتیبانی برای انجام فعالیت‌های صحیح در خانواده ایجاد می‌کند؛ همچنان‌که حمایت نکردن و تفقّد نکردن مناسب در احوالات و افعال آنان، ممکن است صدمات و اثرات مرمت‌ناپذیری را به‌همراه داشته باشد. ازجمله مشکلات و عوامل آسیب‌رسان به ارتباط‌گیری صحیح، دخالت‌های نامناسب مادر با فرزند است. در برخی از موارد، عواطف مادری که فراتر از وظیفه خود می‌رود، توجه مناسب را مورد خدشه قرار می‌دهد؛ که هم برای فرزند و هم مادر، نگرانی و دلهره ایجاد می‌کند. ارتباط صحیح، زمانی حاصل می‌شود که توجه به‌اندازه و متناسب با نیاز فرزند صورت گیرد. بر این اساس در صورت میل به انزوای فرزند، ارتباط مادر نیز متناسباً افزایش می‌یابد و توجه‌های بیش از عرف معمول، منجر به اختلالات ارتباط‌گیری فرزند با اجتماع خواهد شد. توجه مادر، دارای لطایف مخصوص به خود او است؛ که تنها از عهده او برمی‌آید و متفاوت از دیگران است. غالباً هر فردی، به امور اطرافیان و بستگان خود توجه دارد؛ اما تفقّد مادرانه فراتر از توجه دیگران است. این تفقّد، صرف کنجکاو و ارتباطات اجتماعی خلاصه نمی‌شود. بلکه این توجه همراه با رشد عاطفی و تقویت اعتمادبه‌نفس کودک است. دلسوزی و همدلی که با تفقّد مادرانه همراه است، علاوه‌بر کمک برای ایفای نقش مادری، زمینه رشد و توسعه همه‌جانبه خانواده را فراهم می‌کند.

۲-۶. صبر مادرانه

در آموزه‌های قرآنی، مبحث صبر جایگاه ویژه‌ای دارد. خداوند، مؤمنین را به کمک گرفتن از این اصل اساسی دعوت می‌کند و می‌فرماید: «وَأَسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ» (بقره، ۴۵)؛ از صبر و نماز کمک بگیرید.

در روایات اسلامی نیز صبر مادر بیشتر از صبر پدر بیان می‌شود و آن را ده برابر صبر مردان معرفی می‌کنند؛ که برای ارتباط داشتن بیشتر مادر با فرزند و خانواده و ارتباط‌گیری مؤثر او دارای اهمیت و امتیاز ویژه‌ای محسوب می‌شود. امام صادق (ع) می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ جَعَلَ لِلْمَرْأَةِ صَبْرَ عَشْرَةِ رِجَالٍ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ص ۱۰۰، ۲۴۱)؛ «به‌راستی که خداوند برای هر زن، شکیبایی و صبر ده مرد را قرار داده است». خوش‌رفتاری در برابر بد دیگران، افزون‌بر اینکه اوج ارزش اخلاقی است، انگیزه‌ای را نیز در طرف مقابل برای کسب این ارزش اخلاقی می‌آفریند و زمینه را برای تربیت او و بازداشتن از ارتکاب دوباره رفتار زشت فراهم می‌سازد. همچنین، این کار موجب می‌شود تا انسان به تدریج کارهایش را تنها برای کسب رضایت الهی انجام دهد؛ که از مراتب بلند ارزش‌ها است. زندگی مشترک زن و مرد با وجود مشکلات فزاینده و متلاطم امروزی، ممکن است آنها را دچار تنش‌ها و ناخشنودی، دلگیری‌ها و نامالایمانی کند که تنها صبر و تحمل می‌تواند چاره‌ساز آن باشد، به حفظ کانون خانوادگی کمک کند و از بروز مشکلات جدیدتری همچون فروپاشی کانون خانواده، گرفتاری در دادگاه‌ها و طلاق پیشگیری نماید (جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۷، ص ۴۳۰). از ویژگی‌های مهم و ضروری برای ایفای مطلوب نقش مادری، ثبات هیجانی و شخصیتی است. مادر بدون این ویژگی نمی‌تواند هیجان‌های خود را مدیریت نماید و پیوسته در حال تغییر است. این حالت، کودک را در زمینه‌هایی چون الگوگیری، خودپنداره و شخصیت‌یابی سردرگم می‌کند؛ زیرا مادر، گاه به‌شدت او را دوست دارد و گاه طرد می‌کند. چنین مادرانی با فرزندان خود برخوردی دوگانه دارند؛ گاهی در دسترس، گرم، صمیمی و پاسخ‌ده، و وقتی دیگر رفتاری مغایر دارند. این برخورد، کودک را دچار ناایمنی دوسوگرا می‌کند (کرین، ۱۳۹۰، به نقل از: هوشیاری و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۶۹). صبور بودن مادر در خانواده، راهگشای روابط و زمینه‌ساز تربیت است. اعضای خانواده وقتی مادر را سنگ‌صبور خانه بدانند؛ زمینه صحبت و ارتباط را فراهم آورده و فرزندان می‌آموزند که چگونه باید در زندگی رفتار کنند.

۷-۲. محبت مادرانه

از مهم‌ترین مباحثی که باید به آن توجه داشت، محبت کردن و استفاده از صفت حبّ است. قرآن کریم نیز توجه بسیار جالب و اساسی را در مورد این اصل بیان داشته است و محبت خداوند را در رأس امور و دلیلی برای فراگیری دستورات از پیامبر بیان می‌کند و می‌فرماید: «قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (آل عمران، ۳۱)؛ «بگو: اگر خدا را دوست می‌دارید از من پیروی کنید تا خدا (هم) شما را دوست بدارد و گناهانتان را ببخشد و خدا آمرزنده مهربان است». در خصوص

محبت داشتن مادر و تأمین نیازهای کودک در روایت آمده است: «... وَ مِنْ رَحْمَتِهِ أَنَّهُ لَمَّا سَلَبَ الْطِفْلَ قُوَّةَ الْتَهُؤُضِ وَ التَّغْذِي جَعَلَ تِلْكَ الْقُوَّةَ فِي أُمِّهِ، وَ رَفَقَهَا عَلَيْهِ لِتُقَوِّمَ بِتَرْبِيَّتِهِ وَ حَصَانَتِهِ ...» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۹، ص ۲۴۸)؛ «... خداوند رحمان کسی است که با روزی دادن بر خلقتش عطوفت می‌کند و از رحمت او این است که وقتی طفل، قدرت برخاستن و تغذیه ندارد، آن قوت و قدرت را در مادرش قرار می‌دهد و مادر را بر فرزند، رقیق و مهربان می‌کند تا برای تربیت و نگهداری فرزند اقدام نماید ...». اسلام برای پویایی و حفظ بنیان خانواده، مسئولیت اداره اقتصادی خانواده را برعهده مردان گذاشته است. از سوی دیگر، مهم‌ترین مسئولیت زن و اساسی‌ترین وظیفه‌اش در خانواده، تأمین نیازهای عاطفی و جنسی همسرش می‌باشد؛ که ارزش دشوارترین تکلیف دینی مرد، یعنی جهاد را دارد. این سفارش را می‌توان از عوامل مؤثر در قوام خانواده و روابط مطلوب زن و شوهر دانست (روحی، ۱۳۹۰، ص ۱۲۶). محبت والدین به فرزندان، زمینه رشد عواطف و روان فرزندان را فراهم می‌کند. منظور از رشد عاطفه، احیاء شکوفایی استعدادها، رشد طبیعی، تدریجی و هماهنگ آن شناخت و شکوفایی قابلیت‌های فطری، رشد و پرورش رغبت‌های مثبت، جهت‌دهی آنها به‌سوی کمال و انطباق آن با اصول و ضوابط انسانی، تعدیل حس رقابت و تملک و سرور و لذت است. پرورش عواطف، از هدف‌های مهم تربیت است. بنابراین، از طریق پرورش و تربیت بر مبنای اسلام، می‌توان در رشد عاطفه و مهر و محبت در وجود کودکان مؤثر بود (فایخی و آشتیانی، ۱۳۷۵، ص ۱۰۸). محبت و الفت داشتن میان اعضای خانواده، بر فرآیند ارتباط مؤثر، سهم چشمگیری دارد. عطوفتی که زن و شوهر در خانواده در برخورد با یکدیگر دارند، زمینه‌ساز روابط صحیح فرزندان با خود و جامعه بوده؛ و نه تنها محرک برای تعامل صحیح است، بلکه عامل ریشه‌کن شدن مشکلات حقارت و عدم اعتماد به نفس در رفتارهای اجتماعی آنان است. رفتار والدین، بیشتر از نقش محسوس آنان در روابط با فرزندان تأثیر دارد و نوع تعامل والدین با یکدیگر، سنگ بنای شخصیت روانی فرزندان را می‌نهد (روحی، ۱۳۹۰، ص ۱۱۳-۱۱۲). مادر شایسته به نقش خویش ایمان دارد و آن را حق، وظیفه و مایه افتخار می‌داند که باید پدر و مادرهای آینده را پرورش دهد و تلاش می‌کند تصویر زیبایی از پدری و مادری در ذهن فرزندان حک نماید؛ زیرا این طرح‌واره‌ها در خانواده و از رفتار پدر و مادر شکل می‌گیرد (هوشیاری و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۶۱). محبت مادرانه که شرط‌ناپذیر است و به‌خلاف محبت دیگران وابسته به موقعیت خاصی نیست، زمینه‌ساز اجرای نقش مادر با خانواده است. این محبت، همیشه با فداکاری و پشتیبانی مادر همراه بوده است و حاکی از روحیه صبور مادری است. محبت همراه با پرستاری کودک در شب و بیداری‌های پیاپی، کمک به فرزند در انجام تکالیف، حمایت در برابر ناکامی‌ها و دشواری‌های خانواده و پخت غذاهای خاص را می‌توان نمونه‌های کوچکی از این محبت محسوب کرد.

۲-۸. همدلی مادرانه

روانشناسان، همدلی را «توان درک دیگری به همان شکل که او خودش را درک می‌کند» می‌دانند و بیان می‌کنند که «فرد همدل می‌تواند در جلد فرد دیگر فرو رود» (بولتون، ۱۳۸۱، ص ۳۷۳). در روایات اسلامی به این ویژگی در میان مؤمنین اشاره شده است. پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «مَثَلُ الْمُؤْمِنِ فِي تَوَادُّهِمْ وَ تَرَاحُمِهِمْ كَمَثَلِ الْجَسَدِ إِذَا اشْتَكَى بَعْضُهُ تَدَاعَى سَائِرُهُ بِالسَّهْرِ وَالْحُمَى» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۵۸، ص ۱۵۰)؛ «نمونه مؤمنان در مهرورزی و دلسوزی به هم چون یک تن است که چون تکه‌ای از آن بیمار شود، همه آن دچار بی‌خوابی و تب گردد». در دین اسلام، اهمیت زیادی برای رفتارهای همدلانه در نظر گرفته شده است؛ به گونه‌ای که خدمت کردن به خلق، مقدمه سایر ارزش‌های انسانی در نظر گرفته شده است (مطهری، ۱۳۶۷، ص ۲۶۷). در زمینه همدلی کردن با اعضای خانواده، نقش مادر مؤثرتر از هرکس دیگر خواهد بود. مهر مادری و نفس گرم مادر در گوش جان می‌نشیند و فضا را برای ارتباط، سهل‌تر خواهد نمود. به همین جهت مهم‌ترین روش‌های همدلی را در انعکاس محتوا، گوش دادن فعال، توجه به محتوای کلی پیام، بازپردازی، تمرکز بر کلمات احساسی، مشاهده زبان بدن، انعکاس احساسات یا معانی بیان نموده‌اند (همان، ص ۵۸). از ویژگی‌های خانواده متعالی، همدلی و همراهی اعضای خانواده با یکدیگر و تشخیص مصلحت زندگی و ترجیح آن بر منفعت شخصی است و این خصوصیات در پرتو همراهی اعضای خانواده اعم از زوجین و فرزندان، امکان‌پذیر است. در خانواده متعالی اگرچه قوانین و مقررات خانوداگی همچنان مورد احترام و پذیرش است، ولی آنجا که پای مصلحت بزرگ‌تری در میان باشد، هریک از افراد خانواده از انعطاف‌پذیری روحی خاصی برخوردار می‌گردند که خواسته‌های فردی را فدای پیشبرد اهداف زندگی خواهند نمود (شرفی، ۱۳۷۲، ص ۶۶).

۲-۹. نوازش و به آغوش کشیدن مادر

روایات اسلامی، بیانگر اهمیت نوازش و بوسیدن فرزندان است. در روایتی از امام صادق (ع) نقل شده است که فرمودند: «جَاءَ رَجُلٌ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ فَقَالَ مَا قَبَّلْتُ صَبِيًّا قَطُّ فَلَمَّا وَلَّى قَالَ رَسُولُ اللَّهِ هَذَا رَجُلٌ عِنْدِي أَنَّهُ مِنْ أَهْلِ النَّارِ» (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۶، ص ۵۰)؛ «روزی شخصی نزد پیامبر خدا (ص) و گفت: من هیچ‌گاه کودکی را نبوسیده‌ام. هنگامی که آن شخص از حضور پیامبر خدا (ص) مرخص شد، حضرتش فرمود: به نظر من این شخص از دوزخیان است». مسئله ازدواج و زناشویی از جمله مسائل مهم و اساسی در تشکیل خانواده و ادامه نسل بشر بوده و در میان تمام اقوام و ملل و در تمامی زمان‌ها و مکان‌ها وجود داشته است (نوابی‌نژاد، ۱۳۷۹، ص ۳۸). با تولد فرزند، خانواده کامل‌تر و وارد مرحله جدیدی

می‌شود. وجود فرزندان، گذشته از آنکه موجب استحکام و شیرینی بیشتر زندگی و روابط طرفینی اصلی خانواده (پدر و مادر) می‌شود؛ در روابط حقوقی آنان نیز تأثیر گذاشته و قوانین جدیدی را برای آنها در رابطه با فرزندان ایجاد می‌کند (پورغانی فراهانی، ۱۳۸۹، ص ۳۷). زندگی همواره در معرض نغزها و تلخ‌کامی‌ها و پیامدهای شیرین و ناگوار قرار داشته است. گنجایش افراد در مواجهه با این پدیده‌ها متفاوت است؛ اما تکنیک و اصول ثابتی هستند که می‌توان در مواقع مختلف از آنان استفاده کرد. گاهی پیامدهای لمس یکدیگر (به‌آغوش کشیدن) کمتر از زبان نیست؛ و انرژی که از راه لمس منتقل می‌شود، بسیار مؤثرتر از زبان است. دلگرمی و همدلی را می‌توان از پیامدهای لمس دانست (حسین‌زاده، ۱۳۸۷، ص ۲۰۱). اینکه هر مادری ذاتاً دوست دارد فرزند خود را به‌آغوش بکشد و به او محبت کند، خود زمینه‌ساز مهارت‌های ارتباطی است و به کودک یاد می‌دهد چگونه عواطف و احساسات خود را بیان و ابراز کند. نوازش مادر که از اصول و مهارت‌های ایفای نقش مادری است، می‌تواند پیوند عاطفی قوی را پایه‌ریزی کند. تأثیرات این نوازش و آغوش مادر را می‌توان ایجاد احساس امنیت و آرامش، ارتقای اعتمادبه‌نفس و کاهش اختلالات رفتاری نام برد.

۲-۱۰. هدیه دادن مادر

یکی از مهم‌ترین اصول ارتباط در آموزه‌های اسلامی هدیه دادن است؛ به گونه‌ای که آن را زمینه‌ای برای از بین بردن کینه‌ها و دشمنی‌ها مطرح نموده‌اند. پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «تَهَادُوا فَإِنَّ الْهَدِيَّةَ تَسْلُ السَّخَائِمَ وَ تُجْلِي صَغَائِنَ الْعَدَاوَةِ وَالْأَحْقَادِ» (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۵، ص ۱۴۳)؛ «به یکدیگر هدیه بدهید، که هدیه کینه‌های درونی را دور می‌کند، و دشمنی‌ها و کینه‌های آشکار را نیز از بین می‌برد». احترام به شخصیت افراد، عشق و محبت را در وجود آنان زنده می‌کند. هدیه دادن نیز احترام به طرف مقابل است و کسی که هدیه را می‌گیرد، بی‌اختیار و از روی فطرت خدادادی خویش، مهر و محبت هدیه‌دهنده را در دل خود جای می‌دهد (روحی، ۱۳۹۰، ص ۱۲۱). یکی از خصلت‌های انسانی این است که با محبت و احسان کردن نرم شده و از خود لطافت نشان می‌دهد. هدیه دادن که نوعی از احسان است، برای هر فردی شیرین و گشایشی برای برقراری ارتباط‌گیری صحیح است. هدیه، علاوه بر اینکه می‌تواند به برقراری ارتباط مؤثر کمک کند، می‌تواند زمینه‌ای برای رفع اختلاف‌ها و کدورت‌ها باشد. هدیه دادن مادر، می‌تواند تقویتی در دید فرزند برای مادر ایجاد کند که زمینه بیان مشکلات و همدلی را ایجاد سازد. رفتار محبت‌آمیز، مهربانانه، بازی، بوسیدن، هدیه‌دادن و خوش‌رویی به‌هنگام آمدورفت، اهتمام و پرس‌وجو در مورد کودکان -یتیم و غیر یتیم، دختر و یا پسر- سبب رشد عاطفی و احساسی آنها می‌شود (زحیلی، ۱۳۸۲، ص ۴۶).

۳. نتیجه‌گیری

خانواده، دژ مستحکمی در برابر نفوذ بیگانگان و مشکلات تربیتی و عامل ثبوت بسیاری از فضائل و صفات حسنه در افراد و انسان‌ها می‌باشد. از این‌رو، ایفای نقش و ارتباط‌گیری مؤثر، کلید ورود به تربیت صحیح و زیربنای ثبوت صفات حسنه است. مادر با ایفای نقش خود، محور اصلی خانواده است. نتایج این پژوهش نشان داد، مادر می‌تواند با کلام مادرانه و اخلاق و روحیه مادرانه، بینش صحیح مادر به خانواده خود، با حفظ کرامت و عزت نفس مادر، توجه و تقدیر مادر، صبر مادرانه، محبت مادرانه، همدلی مادرانه، نوازش و به‌آغوش کشیدن مادر و هدیه دادن، نقش خود را ایفا کند و کمبود هرکدام از این شیوه‌ها، در بخشی از این فرآیند خلل ایجاد می‌کند و مانع دستیابی مادر به اهداف خود می‌شود. مادر با ایفای نقش خود می‌تواند گام مؤثری در مدیریت بحران خانواده، تقویت روابط خانوادگی، تقویت کرامت نفس اعضا و ارائه الگوی مناسب برای فرزندان بردارد.

— منابع —

قرآن کریم.

نهج البلاغه.

اسنایدرمن، ان؛ استریپ، پی. (۲۰۰۲). *کلیدهای شناخت و رفتار با دخترها*. ترجمه اکرم کرمی. تهران: کتاب‌های وابسته به انتشارات صابرين.

اعتمادی، احمد؛ گیتی پسند، زهرا؛ مرادی، میترا (۱۳۹۲). اثربخشی درمان گروهی راه‌حل‌مدار بر کاهش تعارضات مادر-دختر در مادران. *مشاوره و روان درمانی خانواده*، ۳(۱۲)، ص ۵۶۵-۵۸۹.

اکرامی‌فر، محمودرضا (۱۳۸۲). *اصول ارتباط جمعی*. مشهد: ایوار.

باچر، جیمز (۱۳۸۸). *آسیب‌شناسی روانی*. مترجم یحیی سید محمدی. تهران: نشر ارسباران.

براد شاو، جان (۱۳۸۶). *خانواده: تحلیل سیستمی خانواده*. ترجمه مهدی قراچه‌داغی. تهران: لیوسا.

بورغانی فراهانی، ابوالفضل (۱۳۸۹). *فلسفه حقوق خانواده در اسلام و غرب*. تهران: انتشارات اندیشه آفاق.

بولتون، رابرت (۱۳۸۱). *روانشناسی روابط انسانی*. ترجمه حمیدرضا سهرابی. تهران: رشد.

به‌پژوه، احمد (۱۳۹۵). *نقش‌های مادر*. در: همایش ملی جایگاه و نقش مادر. دانشگاه شیراز.

بهرامی، سیده زهرا؛ نمازی، اسماعیل (۱۳۹۵). *عوامل تحکیم بنیان خانواده از دیدگاه اسلام*. در: تهران: کنگره بین‌المللی علوم اسلامی، علوم انسانی.

بهشتی، احمد (۱۳۹۰). *اسلام و حقوق کودک*. قم: بوستان کتاب، چاپ دوم.

پرچم، اعظم؛ فاتحی‌زاده، مریم؛ اللهیاری، حمیده (۱۳۹۱). مقایسه سبک‌های فرزندپروری بامریند با سبک فرزندپروری مسئولانه در اسلام. *پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، ۲۰(۱۴)، ص ۱۳۸-۱۱۵.

پورمحمدی، سید راضیه؛ آخوند، سکینه؛ اخلاقی، نرجس (۱۳۹۹). واکاوی شاخص‌های اخلاقی خانواده متعالی در بهبود سبک زندگی از منظر قرآن کریم. *بصیرت و تربیت اسلامی*، ۱۷(۵۳)، ص ۱۲۳-۱۴۶.

تمیمی آمدی، عبدالواحدبن محمد (۱۴۱۰ق). *غررالحکم*. مصحح: مهدی رجائی. قم: دارالکتاب الاسلامی، ج ۱.

جمعی از نویسندگان (۱۳۸۷). *کتاب زن*. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.

چناری، سمیرا (۱۳۹۵). *مادر از دریچه قرآن و حدیث*. در: همایش ملی جایگاه و نقش مادر، دانشگاه شیراز.

حسین‌زاده، علی (۱۳۸۷). *همسران سازگار: راهکارهای سازگاری*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، چاپ پنجم.

خانزاده، عباس‌علی؛ میرزایی کوتنایی، فرشته (۱۳۹۶). نقش انسجام خانواده در تعامل والد-فرزند در تبیین حرمت خود دانش‌آموزان. *اندیشه‌های نوین تربیتی*، ۱۳(۱)، ص ۹۳-۸۱.

دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۷۹). *منظر مهر: مبانی تربیت در نهج‌البلاغه*. تهران: دریا.

دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۳). *لغت‌نامه*. تهران: دانشگاه تهران، ج ۶.

رفیعی، ناصر (۱۴۰۱). اهمیت و جایگاه احترام در زندگی با تأکید بر سبک زندگی حضرت فاطمه (س). *ره‌توشه*، ۳(۹)، ص ۲۳۱-۲۲۳.

روحی، زهرا (۱۳۹۰). تحکیم خانواده و راهکارهای تقویت آن. *پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده*، شماره ۱۱، ص ۱۰۹-۱۳۰.

زارعان، منصوره (۱۳۹۲). موفقیت خانواده و تأثیر خانواده جهت‌یاب در آن. *مطالعات راهبردی زنان*، ۱۵(۵۹)، ص ۱۹۱-۲۲۸.

- زحیلی، وهبه (۱۳۸۲). *فقه خانواده در جهان معاصر*. مترجم: عبدالعزیز سلیمی. تهران: نشر احسان.
- شرفی، محمدرضا (۱۳۷۲). *خانواده متعادل*. تهران: انجمن اولیاء و مربیان، چاپ چهارم.
- شهیری، زکیه (۱۳۹۱). *نقش و مسئولیت اشتراکی و اختصاصی پدر و مادر در تربیت فرزندان*. چناران: مدرسه علمیه معصومیه چناران.
- عبدوس، محمدتقی؛ اشتهازی، محمد مهدی (۱۳۷۵). *بیست و پنج اصل از اصول اخلاقی امامان (ع)*. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- غنوی، امیر (۱۳۹۱). *نقش والدین در تربیت فرزند*. تهران: سازوکار.
- فایخی، علی؛ آشتیانی، محسن (۱۳۷۵). *مبانی تربیت و اخلاق اسلامی*. قم: روحانی.
- قائمی مقدم، محمدرضا (۱۳۸۸). *روش های آسیب زا در تربیت از منظر تربیت اسلامی*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- قائمی، علی (۱۳۷۳). *نظام حیات خانواده در اسلام*. تهران: انتشارات اولیاء و مربیان.
- کرین، وللیام (۱۳۹۰). *نظریه های رشد*. مترجمان: غلامرضا خویی نژاد، و علیرضا رجانی. تهران: انتشارات رشد.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۳). *اصول کافی*. مصحح: علی اکبر غفاری. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ج ۶-۵.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). *بحار الانوار*. بیروت: مؤسسه الوفاء، ج ۷۸، ۴۳، ۱۰۱-۱۰۰، ۸۹، ۵۸.
- محمدی ری شهری، محمد و همکاران (۱۳۸۹). *تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث*. قم: مؤسسه علمی - فرهنگی دارالحدیث.
- مطهری، مرتضی (۱۳۶۷). *انسان کامل*. تهران: صدرا.
- معین، محمد (۱۳۴۲). *فرهنگ معین*. تهران: امیرکبیر.
- نوابی نژاد، شکوه (۱۳۷۹). *مشاوره ازدواج و خانواده*. تهران: انتشارات انجمن اولیاء و مربیان.
- نوری، نجیب الله (۱۳۸۸). *نقش مثبت اندیشی در استحکام خانواده*. *فقه تربیتی (راه تربیت سابق)*، ۳(۹)، ص ۷۳-۹۰.
- هوشیاری، جعفر؛ صفورایی پاریزی، محمد مهدی (۱۳۹۳). *ویژگی های مادر شایسته از دیدگاه اسلام و روانشناسی*. *پژوهش نامه اسلامی زنان و خانواده*، ۲(۳)، ص ۵۷-۸۶.